

zeggen: ‘De duivel is de geest der zwaarte. Hoe zou ik, o lichtvoetigen, vijand zijn van goddelijke dansen? Of van meisjesvoeten met mooie enkels?’

Rob DEVOS (Brugge)

***

TUSSEN NUT EN RAZERNIJ, DE INDEX

Dennis Duncan, *Index, A History of The: A Bookish Adventure from Medieval Manuscripts to the Digital Age*, Londen, Allen Lane, 2021, 352p., ISBN 9780141989662

Met een goed gekozen titel maakt Dennis Duncan – docent Engels aan het University College London – meteen duidelijk dat zijn studie geen droog verslag is van een miniem radertje in de onderneming van de boekproductie, maar een gevat verhaal over de eeuwenlange zoektocht naar de snelste manier om te vinden wat je nodig hebt in het geheel van bladen dat een boek wordt genoemd.

Een index kunnen we beschouwen als een systeem dat als tijdbesparing wordt gebruikt om ons te vertellen waar we dingen moeten zoeken. Het bestaat in een ‘(alfabetisch) register van in een boek behandelde onderwerpen, personen enz. met verwijzing naar paginanummers.’ Nu bestonden de alfabetische opsomming en de paginanummers uiteraard niet altijd. De eerste keer dat pagina’s werden genummerd was in een preek geschreven in 1470 door Werner Rolevinck, een monnik uit het Charterhuis in Keulen. Duncan stelt dat het gebruik van genummerde pagina’s ‘een revolutie teweegbrengt in de manier waarop we boeken gebruiken. Het zal zo gemeengoed worden dat het bijna uit het zicht zal verdwijnen, verborgen in de rand van de pagina.’ Iets gelijkaardigs geldt ook voor de alfabetische lijsten. Toen Robert Cawdrey in 1604 het eerste Engelse woordenboek uitgaf, was het alfabetisch ordenen van informatie een vernieuwing. Het vereiste een paragraaflange uitleg over het gebruik van de zogenaamde ‘alfabetische tafel’, inclusief een toelichting bij het geneste karakter van de lijst: zo komt *boek* na *band* omdat *o* na *a* komt.

Indexen – of *indices*, om de Latijnse vorm te gebruiken – worden vandaag als vanzelfsprekend beschouwd. Toch heeft het millennia geduurd voordat ze hun huidige, welhaast anonieme status bereikten. Na enkele inleidende opmerkingen neemt de auteur ons meteen mee naar de bibliotheek van Alexandrië in de 3de eeuw voor Christus: om de honderdduizenden papyrusrollen te identificeren brachten de Egyptische bibliothecarissen labels aan die niet alleen de auteur en

titel vermeldden, maar ook de inhoud specificieerden. Een index was dat nog niet, maar wel een begin. Wat de index in eigenlijke zin heeft voortgebracht is de Bijbel. In de middeleeuwen – om preciezer te zijn: in de late middeleeuwen, toen de verwijzing naar God al minder voor zich sprak – hadden predikanten nood aan een snelle manier om bepaalde passages terug te vinden. Vanaf de 13de eeuw voorzagen monniken in die behoefte door prototypes van een index op te stellen, geredigeerd naar zinnen, trefwoorden, of thema's. Ze werden geordend op hoofdstuk en vers, en tegen het einde van de eeuw werden paginanummers in gebruik genomen. Deze *locators* – zoals ze genoemd worden door mensen in het vak, met een term die tegenwoordig ook in *web development* gehanteerd wordt – zouden het mogelijk maken om ook andere dan Bijbelse boeken te indexeren, vooral na de uitvinding van de boekdrukkunst.

Een rode draad in het boek is de overlapping van het gesproken en geschreven woord. Het toenemend belang van de prediking voor 'een steeds meer ontheemde, stedelijke populatie' was bepalend voor de ontwikkeling van de index in de 12de eeuw. Nieuwe lezers hadden nood aan 'onmiddellijke' wegen naar de Schriften. Van invloed was ook het ontstaan van universiteiten in Frankrijk en Engeland. Indexen zouden de – vaak religieuze – studenten van bijna een millennium geleden tot groot nut zijn. 'Discussies, het aanhalen van autoriteiten, het voorlezen van commentaren (een vorm die nu bekendstaat als het hoorcollege): de scholastieke leer gaf de voorkeur aan uiterlijke demonstratie boven innerlijke openbaring, intellectuele behendigheid boven eindeloze meditatie.'

In de 16de eeuw is de index algemeen in gebruik, en wordt bijgevolg ook misbruikt. Wanneer men eenmaal weet wat een index is en hoe hij werkt – hoe hij eruit moet zien – dan wordt het mogelijk om ermee te spelen, en wel om de simpele reden dat 'mensen de grap snappen als je de index in nieuwe richtingen begint te trekken'. Absolute meesters hierin waren alvast de satirici van het begin van de 18de eeuw. Duncan citeert graag het geval van William Bromley, de Britse politicus die in 1705 kandidaat was voor het voorzitterschap van het Lagerhuis. Als jongeman – een tiental jaar eerder – had Bromley een reisboek uitgebracht, een soort verslag van het sabbatsjaar dat hij in Frankrijk en Italië had genoten. Het boekje was niet bepaald interessant en geen succes. Drie dagen vóór de voorzittersverkiezing dook het echter op in een nieuwe editie. Deze tweede druk was identiek aan de eerste, behalve dat er een index in zat. En dit register was weinig neutraal: het somde alle momenten op waarop de jonge Bromley naïef was geweest, of te complimenteus voor de paus, of wanneer hij dingen verkeerd zag, of simpelweg te lang mijmerde over de karpers in het Gardameer... Het kwam er dus op neer om hem dom te laten lijken, en dit enkele dagen voor de verkiezing. Bromley verloor, en hij was ervan overtuigd dat het de index was die hem de stemmen had gekost.

Het register stelt ons in staat om het boek via de achterkant binnen te sluipen. Zo biedt het greep op wat zelf al een instrument van grip en begrip is.

Het boek genoot een grote populariteit in het 17de-eeuwse rationalisme. Die stroming ontstond op het moment dat het zelfbewuste subject – zoals de filosofen zeggen – de hegemonie veroverd. Leidraad vanaf dat moment is het zelfbewuste ‘ik’ dat geheel samenvalt met zichzelf. Als model voor dit ‘ik’ fungeert het ‘ego’ van René Descartes dat zich opwerpt als ‘meester en bezitter van de natuur’, al staat ook het ‘ik denk’ van Immanuel Kant – de grote verlichtingsfilosoof – in die traditie, die tenslotte culmineert in de ‘absolute geest’ van Georg W.Fr. Hegel. In die geest valt de hele werkelijkheid met zichzelf samen als een volkomen transparant zelfbewust punt. Het beeld van het boek maakt precies in deze droom van ‘het absolute weten’ die de Europese cultuur begeestert opgeld: het Boek wordt het voorbeeld bij uitstek van het afgeronde inzicht, dat alles in zichzelf bevat. Vandaar de aantrek ervan: het Boek wordt de wereld in haar transparante, inzichtelijke en in een omvattende blik gevatte vorm.¹ In die tijd verschijnt dan ook de eerste *Encyclopédie* (1751-1772). Paradoxaal genoeg begint het rationalisme, op het moment dat het zijn hoogtij kent, echter meteen ook te wringen. Die ontwikkeling – vanaf de romantici en de grote critici van Hegel, en later ‘de meesters van het wantrouwen’ – zal uiteindelijk tot ‘het einde van het boek’ leiden: als beeld van het zich voltooiende inzicht maakt het boek dan plaats voor het model van het schrift of de tekst, zoals Jacques Derrida en Julia Kristeva stellen.

De geschiedenis van de index legt getuigenis af van het vreemde samengaan van het succes en het echec van het boek, van zijn climax als einde. Niet alleen brengt Duncan allerlei snippers samen die wijzen op deze merkwaardige eenheid-van-tegengestelden, hij synthetiseert ze ook tot een richtinggevende hypothese: houdt het register het meesterschap in over het Boek – en dit wil zeggen: over de wereld als totaliteit van de zin, of ordening van de betekenis – dan ontketent ze tegelijk een razernij die alle zin en betekenis versnipperd of verstroot. De index is immers van de orde van de letter, die het leven van de geest mogelijk maakt door het virtueel onderuit te halen.

De index hakt in teksten en maakt keuzes over wat de nadruk verdient. Door de alfabetische volgorde aan te houden, gaat de index over van inhoud naar vorm, van betekenis naar spelling. Het alfabet is een grote ‘gelijkmaker’ en stelt de indexerder vrij om sprongen te maken, ‘aangewakkerd door een woord of concept, en onvoorspelbaar in meerdere richtingen vurend.’ Een voorbeeld is de ‘Tafel der onderscheiden’, opgesteld door de 13de-eeuwse scholastieke filosoof en bisschop Robert Grosseteste, die Duncan ‘een Google op perkament’ noemt. Grossetestes oer-zoekmachine bakent haar onderwerpen af door gebruik te maken van Griekse en Romeinse letters, cijfers, tekens van de dierenriem, en hiërogliefen die heuse strengen van *emoticons* vormen die in de marges van de boeken opduiken. Net als Google leidt de Tafel zijn gebruiker zachtjesaan een steeds groter, in toenemende mate chaotisch en ongedifferentieerd universum binnen: Grossetestes naam mag dan wel ‘groot hoofd’ betekenen, geen enkele kop kan ooit nog de overdaad aan gegevens organiseren.

Zo de index nuttig kan zijn, dan is dat omdat zijn sequentie zich niet richt naar de structuur van het geïndexeerde werk. Precies doordat inhoud en vorm in het register zijn afgesplitst, kunnen lezers van een lijvig boek ervoor kiezen om te volstaan met de samenvatting die de index biedt. Toen indexen gemeengoed werden, vreesden sommigen dan ook dat dit tot een verarming zou leiden. Luieriken zouden – in de woorden van Jonathan Swift – ‘een grondig inzicht krijgen in de index waardoor het hele boek wordt beheerd en gedraaid, als vissen bij hun staart.’ Zoals het schrift in de ogen van Plato, is het register in de waardering van velen niet meer dan een usurpatie, die niet tot wijsheid maar tot waanwijsheid leidt, en van geleerden ‘index-harkers’ maakt die nog slechts ‘index-scholing’ bezitten. Maakt de index ons dan stupide, zoals Nicolas Carr zich afvraagt over Google? Anderzijds, zo de index het afgeronde inzicht – dat het Boek biedt – zowel potentialiseert als verstrooit, moeten we dan niet vooreerst de eenzijdigheid benadrukken van de vraag of het register ons dom maakt? De index maakt ons immers onverstandig voor zover ze ons verstandig maakt. Juist daarom is ze een *farmacon*, zoals Duncan met Plato stelt: net als het schrift in het oordeel van Plato, is de index – en de index, die Google is – een gif en medicijn tegelijk. De vraag of de index ons stupide maakt dreigt op voorhand te miskennen hoe de index, zoals het schrift, ambigu is. De uitdrukking waarmee Duncan de index als technisch instrument karakteriseert, doet daarentegen volkomen recht aan de ambiguïteit ervan: ‘cognitieve technologie’. Deze formulering brengt immers twee zaken met elkaar in verband die door de band als vijandige polen tegenover elkaar worden geplaatst: cognitie enerzijds, techniek anderzijds. Wat het boek van Duncan uiteindelijk te denken geeft, doorheen de geschiedenis die het reconstrueert, is niets minder dan de verstrooiing in het hart van de aandacht, het echech in de kern van de zelfbewustheid, de dwaasheid in het binnenste van het begrip, kortom: de machine in de geest. – Is het niet net daarom zo’n geestig boek?

Duncan besluit zijn geschiedenis met een bespreking van de invloed van computertechnologie en internet op het indexeren. Het digitale tijdperk heeft de manier waarop we met boeken en documenten omgaan veranderd. Zo betekent het gebruik van digitale teksten dat paginanummers minder relevant zijn dan vroeger: in plaats van de index te raadplegen om iets op te zoeken, gebruiken we nu de zoekbalk. Anderzijds werken zoekmachines in feite door hun eigen indexen van webpagina’s te doorzoeken, in plaats van daadwerkelijk het internet af te schuimen. Tegenwoordig is er trouwens indexeringssoftware beschikbaar, al werkt die niet zo goed: er zal allicht altijd een kritische indexeerder nodig zijn, niet alleen om de automatisch gegenereerde index op te schonen, maar ook om het niet letterlijk genoemde te vermoeden.

Vat de titel van het boek: *Index, A History of the* het onderwerp en de toon van dit kostelijk en erudiet werk, dan treft ook de ondertitel: ‘een boekachtig avontuur’. Het verhaal is niet alleen een heel avontuur en bron van leuke anekdotes, van het oude Egypte tot Silicon Valley, het is ook best ‘bookish’,

boekachtig, boekerig: Duncan is bepaald enthousiast over ‘de bibliotheektraditie van gezamenlijke koffie’, vooral als dat ‘bij een koekje’ gebeurt! Op zijn lichtst wordt hij duizelig *high* van de ‘mufzoete leerkeur van een middeleeuws manuscript’, terwijl een marginale brief in een 15de-eeuwse preek hem dan weer ‘de meest intense ervaring geeft die ik ooit heb gehad van het *archivale sublieme*... ik heb het gevoel dat ik op de rand van tranen sta’: wat een hoofdletter J lijkt te zijn, is eigenlijk het cijfer 1, en dus kijkt hij naar ‘het eerste gedrukte paginanummer’. Zoals uit zijn vervoering blijkt, ontleent Duncan zijn gevoel van roeping aan de leergierige priesters, die de vroegste indexen samenstelden: voor de echte liefhebber is elk boek potentieel heilig, naar Salman Rushdie – nu blind uit één oog – ooit schreef. En zo zij het.

Het spreekt dat een boek over indexen ook een eigen register heeft. In dit boek zijn er zelfs twee: een door een computer gegenereerde index (enkel voor de letter *a*), en een door een ervaren indexeerder opgesteld register. Tussen de twee is geen vergelijking mogelijk. De door de computer uitgerolde index is niet veel meer dan een lijst van termen; de andere – van de hand van Paula Clarke Bain – is een waar genot, met een knipoog naar de indexen van weleer, toen de indexeerder er nog humor in verwerkte. Zo wordt de vermelding van Newman, Cardinal, gevolgd door: ‘Newman, Paul, onverwachte verschijning van’.

Index, A History of the werd gepubliceerd in 2021. Ondertussen verscheen een Duitse vertaling. Of het ook in het Nederlands wordt vertaald, is niet duidelijk, al wordt het al wel gerecenseerd in die taal. Er is dus hoop. Andere boeken van de auteur zijn: *The Oulipo and Modern Thought* en *Theory of the Great Game: Writing from Le Grand Jeu*. Duncan is verder ook mede-uitgever van *Book Parts*, een collectie opstellen over de verschillende samenstellende delen van een boek, waaronder de stofwikkels, de titelpagina, de kopregel, en de inhoudsopgave. De aandacht voor de materiële dimensie van het boek – of voor de materialiteit als dimensie van de betekenis – lijkt zowat de signatuur van zijn wetenschappelijk werk.

Bart BUSEYNE (Leuven)

Noten:

1 Cf. Ger Groot, ‘Het woord op een briefje gegeven. Derrida over schrift en stem’, in: *Forum der Letteren*, (1991) 32/4, p. 244-256, p. 248; zie ook: Mauro Senatore, *Germes of Death: The Problem of Genesis in Jacques Derrida*, New York: SUNY Press (2018), p. 116 en 126.